

## Ο ΝΕΩΤΕΡΟΣ ΗΓΕΜΟΝΑΣ\*

(Άποσπάσματα)

*Βιαστικὲς σημειώσεις γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ Μακιαβέλι*

Τὸ βασικὸ γνῶρισμα τοῦ Ἑγεμόνα εἶναι πὼς δὲν ἀποτελεῖ μιὰ συστηματικὴ ἔκθεση ἀλλὰ ἓνα βιβλίο «ζωντανό», ὅπου ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη χωνεύονται μέσα στὴ δραματικὴ μορφή τοῦ «μύθου». Ὡς τὸν Μακιαβέλι, οἱ μορφές μὲ τις ὁποῖες ἐμφανίζóταν ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη ἦταν ἢ ἡ οὐτοπία ἢ ἡ σχολαστικὴ πραγματεία. Ὅμως ἐκεῖνος ἔδωσε στὶς ἰδέες του τὴ μορφή τῆς φαντασίας καὶ τῆς τέχνης, χάρις στὴν ὁποία τὸ θεωρητικὸ καὶ ἔλλογο στοιχεῖο προσωποποιεῖται σὲ ἓναν κοντοτιέρο ποὺ ἐκφράζει πλαστικὰ καὶ «ἀνθρωπόμορφα» τὸ σύμβολο τῆς «συλλογικῆς βούλησης». Ἡ διαδικασία σχηματισμοῦ μιᾶς καθορισμένης συλλογικῆς βούλησης, ποὺ ἀποβλέπει σὲ ἓναν καθορισμένο πολιτικὸ σκοπό, ἐκφράζεται ὄχι μέσα ἀπὸ ἐμβριθεῖς ἔρευνες καὶ σχολαστικὲς κατατάξεις τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν κριτηρίων μιᾶς μεθόδου δράσης, ἀλλὰ στὶς ἰδιότητες, τὰ χαρακτηριστικὰ γνῶρισμα, τὰ καθήκοντα, τις ἀνάγκες ἑνὸς συγκεκριμένου προσώπου, πράγμα ποὺ βάζει σὲ κίνηση τὴν καλλιτεχνικὴ φαντασία ἐκείνου ποὺ τὸ ἔργο αὐτὸ θέλει νὰ πείσει, καὶ δίνει πῶς συγκεκριμένη μορφή στὰ πολιτικὰ πάθη.<sup>1</sup>

Ὁ Ἑγεμόνας τοῦ Μακιαβέλι θὰ μπορούσε νὰ μελετηθεῖ σὰν ἓνα ἱστορικὸ

\*Τὰ παρακάτω κομμάτια προέρχονται ἀπὸ τὰ *Τετράδια τῆς Φυλακῆς* καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὸν τόμο *Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo Stato moderno*, Einaudi, Torino, 1964, σύμφωνα μὲ τὴ δημοσίευση τῶν *Τετραδίων* κατὰ θέματα ποὺ ἀκολούθησαν οἱ ἐκδόσεις Einaudi. Οἱ χρονολογίες, στὸ τέλος κάθε ἐνότητας, στηρίζονται στὴν ἐργασία τοῦ Valentino Gerratana, ποὺ ἔτοιμασε γιὰ τοὺς Editori Riuniti τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν *Τετραδίων τῆς Φυλακῆς*.

Καθὼς ὁ Γκράμσι συχνὰ χρησιμοποιοῖ στὰ *Τετράδια τῆς Φυλακῆς* συμβολικὲς ἐκφράσεις, χρειάζεται νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι ἡ ἔκφραση «νεώτερος Ἑγεμόνας», γιὰ τὸν Γκράμσι, ἄλλοτε σημαίνει ἓνα συλλογικὸ, κοινωνικὸ ὄργανισμὸ, καὶ συγκεκριμένα τὸ πολιτικὸ κόμμα, καὶ ἄλλοτε τὸ θεωρητικὸ ἔργο ποὺ πρέπει νὰ γραφεῖ γιὰ τὸ «συλλογικὸ ἥγεμόνα», δηλαδὴ τὸ κόμμα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Γιὰ τὴν ἀποφυγὴ συγχύσεων, στὴ δεύτερη περίπτωση προτιμήθηκαν τὰ κυρτὰ στοιχεῖα. Ἐπίσης μὲ τὴν ἔκφραση «φιλοσοφία τῆς πράξης», ὁ Γκράμσι ἐννοεῖ τὸ μαρξισμὸ καὶ ὀρισμένες φορές τὸν ἱστορικὸ ὕλισμὸ.

Σὲ ὀρισμένα σημεία ποὺ ὁ μὴ ἰταλὸς ἀναγνώστης χρειάζεται κάποιες διευκρινίσεις, πρόσθεσα μερικὲς ἀπὸ τις ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις τῶν ἐπιμελητῶν τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης *Gramsci dans le texte*, Editions sociales, Paris, 1975 (ΣτΜ).

παράδειγμα τοῦ «μύθου» ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνεται ὁ Σορέλ, δηλαδή μιᾶς πολιτικῆς ἰδεολογίας ποὺ δὲν παρουσιάζεται σὰν μιὰ ψυχρὴ οὐτοπία, οὔτε σὰν μιὰ δασκαλίστικη ἐπιχειρηματολογία, ἀλλὰ σὰν δημιούργημα μιᾶς συγκεκριμένης φαντασίας ποὺ ἐνεργεῖ σὲ ἓνα διαλυμένο καὶ συντριμμένο λαὸ γιὰ νὰ τοῦ κεντρίσει καὶ νὰ τοῦ ὀργανώσει τὴ συλλογικὴ βούληση. Ὁ οὐτοπικὸς χαρακτήρας τοῦ *Ἡγεμόνα* βρίσκεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ «ἡγεμόνας» δὲν ὑπῆρχε στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, δὲν ἐμφανιζόταν στὸν ἰταλικὸ λαὸ μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἀντικειμενικῆς ἀμεσότητας, ἀλλὰ ἦταν μιὰ καθαρὴ θεωρητικὴ ἀφαίρεση, τὸ σύμβολο τοῦ ἀρχηγοῦ, τοῦ ἰδανικοῦ κοντοτιέρου· ὅμως τὰ στοιχεῖα τοῦ πάθους, τοῦ μύθου, ποὺ περιέχει ὀλόκληρος ὁ μικρὸς αὐτὸς τόμος, μὲ μιὰ δραστικότερη δραματικὴ κίνηση, συμπυκνώνονται καὶ ζωντανεύουν στὴν κατάληξη, στὴν ἐκκλιση σ' ἓναν ἡγεμόνα ποὺ «πραγματικὰ ὑπάρχει»<sup>2</sup>. Σ' ὅλο τὸ τομίδιο ὁ Μακιαβέλι ἀναπτύσσει πῶς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἡγεμόνας γιὰ νὰ ὀδηγήσει ἓνα λαὸ στὴν ἴδρυση τοῦ καινούριου κράτους, καὶ ἡ ἀνάπτυξη γίνεται μὲ λογικὴ ἀυστηρότητα καὶ ἐπιστημονικὴ ψυχρότητα· στὸ συμπέρασμα ὁ ἴδιος ὁ Μακιαβέλι γίνεται λαός, συγχωνεύεται μὲ τὸ λαό, ὄχι ὅμως μὲ τὸ λαὸ ὡς ἔννοια «γένους», ἀλλὰ μὲ ἓνα λαὸ ποὺ ὁ Μακιαβέλι ἔχει πείσει μὲ τὴν προηγουμένη ἀνάπτυξη, τοῦ ὁποῦ γίνεται καὶ αἰσθάνεται πῶς εἶναι ἡ συνείδηση καὶ ἡ ἔκφραση, ποὺ νιώθει ταυτισμένος μαζί του: φαίνεται πῶς ὅλη ἡ «λογικὴ» ἐργασία δὲν εἶναι παρὰ μιὰ αὐτοστόχαση τοῦ λαοῦ, ἓνας ἐσωτερικὸς συλλογισμὸς, ποὺ γίνεται μέσα στὴ λαϊκὴ συνείδηση καὶ ποὺ τὸ συμπέρασμά του βρίσκεται σὲ μιὰ παθιασμένη, ἄμεση κραυγὴ. Τὸ πάθος, ἀπὸ αὐτοδιαλογισμὸς, ξαναγίνεται «συναίσθημα», πυρετός, φανατισμὸς τῆς δράσης. Νά γιατί ὁ ἐπίλογος τοῦ *Ἡγεμόνα* δὲν εἶναι κάτι τὸ ἐξωτερικὸ, τὸ ρητορικὸ, μιὰ «κολλητὴ» προσθήκη, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ ὡς ἀναγκαῖο στοιχεῖο τοῦ ἔργου, καὶ μάλιστα σὰν στοιχεῖο ποὺ ρίχνει τὸ πραγματικὸ του φῶς σ' ὀλόκληρο τὸ ἔργο καὶ τὸ κάνει ἓνα εἶδος «πολιτικοῦ μανιφέστου».

Μπορεῖ νὰ ἐξεταστεῖ ἐδῶ πῶς ὁ Sorel, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἰδεολογία-μύθο<sup>3</sup>, δὲν ἔφτασε στὴν κατανόηση τοῦ πολιτικοῦ κόμματος ἀλλὰ σταμάτησε στὴν ἀντίληψη τοῦ ἐπαγγελματικοῦ συνδικάτου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι γιὰ τὸν Sorel ὁ «μύθος» δὲν ἔβρισκε τὴν πληρέστερη ἔκφρασή του στὸ συνδικάτο, ὡς ὀργάνωση μιᾶς συλλογικῆς βούλησης, ἀλλὰ στὴν πρακτικὴ δράση τοῦ συνδικάτου καὶ μιᾶς συλλογικῆς βούλησης ἤδη ἐνεργοῦ, πρακτικὴ δράση τῆς ὁποίας ἡ μέγιστη πραγμάτωση θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ γενικὴ ἀπεργία, δηλαδή μιὰ «παθητικὴ δραστηριότητα», μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἀρνητικοῦ καὶ προκριματικοῦ χαρακτήρα (ὁ θετικὸς χαρακτήρας παρέχεται μόνο ἀπὸ τὴ συμφωνία ποὺ πραγματώνεται μέσα στὶς συνασπισμένες βουλήσεις), δραστηριότητα ποὺ δὲν προβλέπει μιὰ φάση πραγματικὰ «ἐνεργητικὴ καὶ ἐποικοδομητικὴ». Στὸν Sorel, λοιπόν, συγκρούονταν δύο ἀνάγκες: ἡ ἀνάγκη τοῦ μύθου καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς κριτικῆς τοῦ μύθου στὸ μέτρο ποὺ «κάθε προκαταστρωμένο σχέδιο εἶναι οὐτοπικὸ καὶ ἀντιδραστικὸ». Ἡ λύση εἶχε ἀφεθεῖ

στά παρορμήματα τοῦ ἄλογου στοιχείου, τοῦ «αὐθαίρετου» (μὲ τὴν μπερξο-  
νική ἔννοια τῆς «ζωτικῆς ὀρμῆς»), ἢ τοῦ «αὐθόρμητου».<sup>4</sup> Μπορεῖ ὥστόσο  
ἓνας μῦθος νὰ εἶναι «μὴ-ἐποικοδομητικός»; Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε, στὸ  
πλαίσιο τῶν ἐνοράσεων τοῦ Sorel, ὅτι ἓνα μεγαλεῖο πού, γιὰ χάρη μιᾶς διά-  
κρισης (ἐνὸς «σχίσματος»), ἀφήνει τὴ συλλογικὴ βούληση στὴν πρωταρχι-  
κὴ καὶ στοιχειώδη φάση της, στὴ φάση ὅπου ἀπλῶς σχηματίζεται, εἶναι  
σὲ θέση νὰ παραγάγει κάποιο ἀποτέλεσμα, ἔστω καὶ μὲ τὴ βία, δηλαδὴ κατα-  
στρέφοντας τίς ὑπάρχουσες ἠθικὲς καὶ νομικὲς σχέσεις; Μὰ τότε αὐτὴ ἢ  
στοιχειωδῶς σχηματισμένη συλλογικὴ βούληση δὲν θὰ ἔπαυε ἀμέσως νὰ  
ὑπάρχει, καθὼς θὰ σκορπιζόταν σὲ ἄπειρες ἰδιαίτερες βουλήσεις οἱ ὁποῖες,  
στὴ θετικὴ φάση, ἀκολουθοῦν διαφορετικὲς καὶ ἀντίθετες κατευθύνσεις;  
Κι ἄς ἀφήσουμε τὸ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καταστροφή, ἄρνηση, χωρὶς  
μιὰν ἐνδιάθετη οἰκοδόμησι, κατάφαση, καὶ ὄχι στὴ «μεταφυσικὴ» ἔννοια,  
ἀλλὰ πρακτικὰ, δηλαδὴ πολιτικὰ, ὡς κομματικὸ πρόγραμμα. Στὴν περίπτωσι  
ποῦ ἐξετάζουμε, εἶναι φανερό ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν αὐθόρμησι προῦποτίθεται  
μιὰ μηχανοκρατία, πίσω ἀπὸ τὴν ἐλευθερία (ἐλεύθερη βούλησι - ζωτικὴ ὀρ-  
μὴ) ἓνας ὑπέρτατος ντετερμινισμός, πίσω ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ ἓνας ἀπόλυτος  
ὕλισμός.

Ὁ νεώτερος ἡγεμόνας, ὁ μῦθος-ἡγεμόνας, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα πρα-  
γματικὸ πρόσωπο, ἓνα συγκεκριμένο ἄτομο· μπορεῖ μόνο νὰ εἶναι ἓνας ὀρ-  
γανισμός, ἓνα σύνθετο στοιχεῖο μιᾶς κοινωνίας στὴν ὁποία ἔχει ἤδη ἀρχί-  
σει ἢ συγκεκριμενοποίησι μιᾶς συλλογικῆς βούλησις ποῦ ἀναγνωρίζεται  
καὶ ἐπιβεβαιώνεται μερικὰ μέσα στὴν πράξι. Αὐτὸν τὸν ὀργανισμὸ τὸν ἔχει  
κιόλας δώσει ἢ ἱστορικὴ ἀνάπτυξι καὶ εἶναι τὸ πολιτικὸ κόμμα: τὸ πρῶτο  
κύτταρο ὅπου συμπυκνώνονται σπέρματα συλλογικῆς βούλησις ποῦ τεί-  
νουν νὰ γίνουν οἰκουμενικὰ καὶ ὀλικά. Στὸ νεώτερο κόσμο, μόνο μιὰ ἄμεση  
καὶ ἐπικείμενη ἱστορικὴ πράξι, ποῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη μιᾶς  
γοργῆς καὶ ἀστραπιαίας πορείας, μπορεῖ νὰ ἐνσαρκωθεῖ μυθικὰ σὲ ἓνα συγ-  
κεκριμένο ἄτομο· τὸ γοργὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀναγκαῖο παρὰ μόνο ὅταν  
ὑπάρχει ἓνας μεγάλος ἐπικείμενος κίνδυνος, ἓνας μεγάλος κίνδυνος ποῦ  
ἀκριβῶς ὅπως ὁ κεραυνὸς ἀναφλέγει τὰ πάθη καὶ τὸ φανατισμὸ, ἐκμηδενί-  
ζοντας τὴν κριτικὴ αἴσθησι καὶ τὴν καυστικὴ εἰρωνεία ποῦ μποροῦν νὰ  
καταστρέψουν τὸ «χαρισματικὸ» χαρακτήρα τοῦ κοντοτιέρου (πράγμα ποῦ  
ἔγινε μὲ τὴν τυχοδιωκτικὴ προσπάθεια τοῦ Boulanger στὴ Γαλλία). Ἀλλὰ  
μιὰ ἄμεση πράξι αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἐξαιτίας τῆς ἴδιας της τῆς φύσις, δὲν  
μπορεῖ νὰ ἔχει μεγάλη πνοή καὶ ὀργανικὸ χαρακτήρα: θὰ εἶναι σχεδὸν  
πάντα τοῦ τύπου παλινόρθωσι καὶ ἀναδιοργάνωσι καὶ ὄχι τοῦ τύπου ποῦ  
προσιδιάζει στὴν ἴδρυσιν νέων κρατῶν καὶ νέων ἐθνικῶν καὶ κοινωνικῶν  
δομῶν (ὅπως συνέβαινε στὸν Ἡγεμόνα τοῦ Μακιαβέλι, ὅπου ἢ πλευρὰ τῆς  
παλινόρθωσις ἦταν μόνο ἓνα ρητορικὸ στοιχεῖο, δηλαδὴ ἓνα στοιχεῖο  
δεμένο μὲ τὴ φιλολογικὴ παράδοσι περὶ Ἰταλίας ἀπογόνου τῆς Ρώμης  
ποῦ ἔπρεπε νὰ παλινρθώσει τὴν τάξι καὶ τὴν ἰσχὺ τῆς Ρώμης)<sup>5</sup>, θὰ εἶναι

τύπου άμυντικοῦ καί ὄχι δημιουργικοῦ, πρωτότυπου. Δηλαδή στήν περίπτωσι αὐτή γίνεται δεκτό ὅτι μιᾶ ἤδη ὑπάρχουσα συλλογική βούλησι ἀπονευρώθηκε, σκορπίστηκε, ἔπαθε μιᾶν ἐπικίνδυνη καί ἀπειλητική κατάπτωσι, ἀλλά ὄχι ἀποφασιστική καί καταστροφική, καί ὅτι χρειάζεται νά τήν ξανασυγκεντρώσουμε καί νά τή δυναμώσουμε, καί ὄχι ὅτι πρέπει νά δημιουργήσουμε ἐξ ὑπαρχῆς, κατὰ τρόπο πρωτότυπο, μιᾶ συλλογική βούλησι πού νά προσανατολίσουμε σέ συγκεκριμένους καί ἔλλογους στόχους, πού ὅμως τὸ ἔλλογο καί τὸ συγκεκριμένο στοιχεῖο τους δέν ἔχει ἀκόμα ἐπαληθευθεῖ καί ἐλεγχθεῖ ἀπό μιᾶν ὑποστασιωμένη καί καθολικά γνωστή ἐμπειρία.

Ἐο «ἀφηρημένος» χαρακτήρας τῆς σορελιανῆς ἀντίληψι τοῦ «μύθου» φαίνεται καθαρά στήν ἀποστροφῆ (ἀποστροφῆ πού παίρνει τήν παθιασμένη μορφῆ μιᾶς ἠθικῆς ἀπέχθειας) γιά τοὺς *λακωβίνους*, πού σίγουρα ὑπῆρξαν μιᾶ «κατηγορηματική ἐνσάρκωσι» τοῦ *Ἡγεμόνα* τοῦ Μακιαβέλι. Ἐ νεώτερος *Ἡγεμόνας* πρέπει νά περιλάβει ἕνα μέρος ἀφιερωμένο στόν *λακωβισμό* (μέ τήν ἀκέραιη σημασία πού ἡ ἐννοια αὐτή εἶχε ἱστορικά καί πού πρέπει νά ἔχει ἐννοιολογικά), ὡς ἀποδεικτικό παράδειγμα τοῦ πῶς σχηματίστηκε συγκεκριμένα καί ἔδρασε μιᾶ συλλογική βούλησι πού, τουλάχιστον ἀπό ὀρισμένες ἀπόψεις, ὑπῆρξε δημιουργία ἐξ ὑπαρχῆς, πρωτότυπη. Καί χρειάζεται νά ὀριστεῖ γενικά ἡ συλλογική βούλησι καί ἡ πολιτική βούλησι, κατὰ τῆ νεώτερη σημασία, ὡς πρωταγωνιστῆς ἐνός πραγματικοῦ καί ὑποστασιωμένου ἱστοτικοῦ δράματος.

Ἐνα ἀπό τὰ πρῶτα μέρη θά ἔπρεπε ἀκριβῶς νά ἀφιερωθεῖ στή «συλλογική βούλησι», θέτοντας ἔτσι τὸ ζήτημα: «πότε μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσει γιά νά δημιουργηθεῖ καί νά ἀναπτυχθεῖ μιᾶ ἐθνικο-λαϊκή συλλογική βούλησι;». Κατόπι, μιᾶ ἱστορική (οἰκονομική) ἀνάλυσι τῆς ἐξεταζόμενης χώρας καί μιᾶ «δραματική» ἀπεικόνισι τῶν ἀποπειρῶν πού ἔγιναν μέσα στοὺς αἰῶνες γιά νά δημιουργηθεῖ αὐτή ἡ βούλησι, καί τοὺς λόγους τῶν διαδοχικῶν ἀποτυχιῶν. Γιατί, τὸν καιρὸ τοῦ Μακιαβέλι, δέν εἶχαμε στήν Ἰταλία ἀπόλυτη μοναρχία; Χρειάζεται νά φτάσουμε ὡς τῆ Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία (πρόβλημα τῆς γλώσσας, τῶν διανοουμένων κτλ.), νά καταλάβουμε τῆ λειτουργία τῶν μεσαιωνικῶν ἐλεύθερων πόλεων (comuni)<sup>6</sup>, τὸ νόημα τοῦ καθολικισμοῦ κτλ.: χρειάζεται, κοντολογίς, νά κάνουμε ἕνα σκίτσο ὀλόκληρης τῆς ἰταλικῆς ἱστορίας, συνθετικό ἀλλά ἀκριβές.

Ἐ λόγος πού ἀπέτυχαν διαδοχικά οἱ ἀπόπειρες γιά τῆ δημιουργία μιᾶς ἐθνικο-λαϊκῆς συλλογικῆς βούλησις πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν ὑπαρξι καθορισμένων κοινωνικῶν ὀμάδων, πού σχηματίζονται ἀπό τῆ διάλυσι τῆς ἀστικῆς τάξις τῶν ἐλεύθερων πόλεων, στόν ἰδιαίτερο χαρακτήρα ἄλλων ὀμάδων πού ἀντανακλοῦν τῆ διεθνή λειτουργία τῆς Ἰταλίας ὡς ἔδρας τῆς Ἐκκλησίας καί θεματοφύλακα τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, κτλ. Τούτη ἡ λειτουργία καί ἡ θέσι, πού ἀπορρέει ἀπ' αὐτήν, προσδιορίζουν μιᾶ ἐσωτερική κατάστασι πού μποροῦμε νά ὀνομάσουμε «οἰκονομικό-συν-

τεχνιακή» (economico-corporativa), δηλαδή, πολιτικά, τὴ χειρότερη ἀπὸ τὴς μορφῆς τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας, τὴ μορφή τὴ λιγότερο προοδευτικὴ καὶ τὴν περισσότερο ἀποτελεσματικὴ: ἔλλειψε πάντα, καὶ δὲν μποροῦσε νὰ συγκροτηθεῖ, μιὰ τελεσφόρα *ιακωβίνικη* δύναμη, ἡ δύναμη ἀκριβῶς ποὺ στίς ἄλλες χῶρες γέννησε καὶ ὀργάνωσε τὴν ἐθνικὴ λαϊκὴ συλλογικὴ βούληση καὶ ἴδρυσε τὰ νεώτερα κράτη. Ἐπὶ αὐτῆς τῆς βούλησης, ἢ μᾶλλον ποιὸς εἶναι ὁ σημερινὸς συσχετισμὸς ἀνάμεσα στίς προϋποθέσεις καὶ τὴς ἀντίπαλες δυνάμεις; Παραδοσιακά, ἀντίπαλες δυνάμεις στάθηκαν ἡ ἀριστοκρατία τῶν γαιοκτημόνων καὶ γενικότερα ἡ γαιοκτησία στὸ σύνολό της, μὲ τὸ ἰταλικὸ χαρακτηριστικὸ της γνώρισμα ποὺ ἔγκειται στὸ ὅτι ἀποτελεῖ μιὰν «ἀγροτικὴ μπουρζουαζία», κληρονομία παρασιτισμοῦ ποὺ τὴν ἄφησε στοὺς νεώτερους χρόνους ἢ ἀποσύνθεση, ὡς τάξης, τῆς μπουρζουαζίας τῶν ἐλεύθερων πόλεων (τῶν ἑκατὸ πόλεων<sup>7</sup>, τῶν πόλεων τῆς σιωπῆς). Τὴς θετικῆς προϋποθέσεις πρέπει νὰ τὴς ἀναζητήσουμε στὴν ὑπαρξὴ τῶν κοινωνικῶν ομάδων τῆς πόλης, ποὺ ἀναπτύχθηκαν πρόσφορα στὸ χῶρο τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς καὶ ἔφτασαν σ' ἓνα καθορισμένο ἐπίπεδο ἱστορικο-πολιτικῆς παιδείας. Ὅποιοσδήποτε σχηματισμὸς ἐθνικολαϊκῆς συλλογικῆς βούλησης εἶναι ἀνέφικτος, ἂν οἱ μεγάλες μάζες τῶν καλλιεργητῶν χωρικῶν δὲν εἰσβάλλουν *ταυτόχρονα* στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Σ' αὐτὸ ἀποσκοποῦσε ὁ Μακιαβέλι μὲ τὴ μεταρρύθμιση τῆς πολιτοφυλακῆς, αὐτὸ ἔκαναν οἱ ἰακωβίνοι στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση· καὶ στὸ ὅτι ὁ Μακιαβέλι κατάλαβε αὐτὸ τὸ πρᾶγμα πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ἓνα πρόωρο ἰακωβινισμό, τὸ σπέρμα (λίγο-πολὺ γόνιμο) τῆς ἀντίληψης τοῦ γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἐπανάσταση. Ὁλη ἡ ἱστορία ἀπὸ τὸ 1815 καὶ ἔπειτα δείχνει τὴν προσπάθεια τῶν παραδοσιακῶν τάξεων νὰ παρεμποδίσουν τὸ σχηματισμὸ μιᾶς συλλογικῆς βούλησης αὐτοῦ τοῦ εἴδους, γιὰ νὰ διατηρήσουν τὴν «οἰκονομικο-συντεχνιακὴ» ἐξουσία μέσα σ' ἓνα διεθνὲς σύστημα παθητικῆς ἰσορροπίας.

Ἐνα σημαντικὸ τμῆμα τοῦ νεώτερου Ἑγεμόνα θὰ πρέπει νὰ ἀφιερωθεῖ στὸ ζήτημα τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς μεταρρύθμισης, δηλαδή, στὸ ζήτημα τῆς θρησκείας ἢ τῆς ἀντίληψης γιὰ τὸν κόσμον. Καὶ σ' αὐτὸν τὸ χῶρο ἐπίσης βρίσκουμε πῶς ὁ ἰακωβινισμὸς ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν παράδοση ἢ τῆς προκαλεῖ φόβον (ἢ τελευταία φιλοσοφικὴ ἔκφραση ἑνὸς τέτοιου φόβου εἶναι ἡ μαλθουσιανὴ στάση τοῦ Benedetto Croce ἀπέναντι στὴ θρησκεία<sup>8</sup>). Ὁ νεώτερος Ἑγεμόνας ὀφείλει νὰ εἶναι, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι, ὁ πρωτογενὴς καὶ ὁ ὀργανωτὴς μιᾶς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς μεταρρύθμισης, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει: δημιουργία τοῦ ἐδάφους γιὰ μιὰ κατοπινὴ ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικολαϊκῆς συλλογικῆς βούλησης πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐπίτευξης μιᾶς ἀνώτερης καὶ ὀλικῆς μορφῆς νεώτερου πολιτισμοῦ.

Αὐτὰ τὰ δύο βασικὰ σημεῖα, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὁ σχηματισμὸς μιᾶς ἐθνικολαϊκῆς συλλογικῆς βούλησης, τῆς ὁποίας ὁ νεώτερος Ἑγεμόνας εἶναι συνάμα ὁ ὀργανωτὴς καὶ ἡ δρῶσα καὶ ἐνεργὸς ἔκφραση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη

ή πνευματική και ήθικη μεταρρύθμιση, θα έπρεπε να αποτελέσουν τή δομή αὐτῆς τῆς δουλειᾶς. Τὰ συγκεκριμένα σημεῖα τοῦ προγράμματος πρέπει νά ἐνσωματωθοῦν στό πρῶτο μέρος, δηλαδή θά πρέπει νά ἀπορρέουν «δραματικά» ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ λόγου καί νά μὴν εἶναι μιᾶ ψυχρή καί σχολαστική ἐκθεση ἐπιχειρημάτων.

Μπορεῖ ὅμως νά ὑπάρξει μιᾶ μεταρρύθμιση στήν κουλτούρα, δηλαδή μιᾶ πολιτισμική ἀνύψωση τῶν καταπιεσμένων στρωμάτων τῆς κοινωνίας, χωρίς νά προηγηθεῖ μιᾶ οἰκονομική μεταρρύθμιση καί μιᾶ μεταλλαγή τῆς κοινωνικῆς κατάστασης καί τοῦ οἰκονομικοῦ κόσμου; Γι' αὐτό μιᾶ πνευματική καί ήθικη μεταρρύθμιση δέν μπορεῖ νά μὴ συνδέεται μέ ἕνα πρόγραμμα οἰκονομικῆς μεταρρύθμισης, καί μάλιστα τὸ πρόγραμμα οἰκονομικῆς μεταρρύθμισης εἶναι ἀκριβῶς ὁ συγκεκριμένος τρόπος ποῦ παρουσιάζεται κάθε πνευματική καί ήθικη μεταρρύθμιση. Ὁ νεώτερος Ἡγεμόνας, καθὼς ἀναπτύσσεται, ἀναστατώνει ὅλο τὸ σύστημα πνευματικῶν καί ήθικῶν σχέσεων στό μέτρο ποῦ ἡ ἀνάπτυξή του σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι κάθε πράξη νοεῖται ὡς χρήσιμη ἢ βλαβερή, ὡς ἐνάρετη ἢ ἀχρεία, μόνο στό μέτρο ποῦ ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς ἔχει τὸν ἴδιο τὸ νεώτερο Ἡγεμόνα καί ἀυξάνει ἢ ἀντιτίθεται στήν ἐξουσία του. Ὁ Ἡγεμόνας παίρνει, στίς συνειδήσεις, τή θέση τῆς θεότητας ἢ τῆς κατηγορηματικῆς προσταγῆς, γίνεται ἡ βάση γιὰ μιᾶ νεώτερη λαϊκοφροσύνη (laicismo) καί γιὰ ἕναν πλήρη παραμερισμὸ τοῦ κληροκρατικοῦ πνεύματος, μιᾶ πλήρη λαϊκοποίηση (laicizzazione) ὁλόκληρης τῆς ζωῆς καί ὅλων τῶν σχέσεων ποῦ ἀναφέρονται στὰ ἦθη.

[1932 - 33]

### *Ἡ πολιτικὴ ὡς αὐτόνομη ἐπιστήμη*

Τὸ πρῶτο ζήτημα ποῦ ἔχουμε νά θέσουμε καί νά λύσουμε σὲ μιᾶ μελέτη γιὰ τὸν Μακιαβέλι εἶναι τὸ ζήτημα τῆς πολιτικῆς ὡς αὐτόνομης ἐπιστήμης, δηλαδή τῆς θέσης ποῦ ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη κατέχει ἢ πρέπει νά κατέχει σὲ μιᾶ συστηματικὴ (σημαντικὴ καί συνεπῆ) ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμο, σὲ μιᾶ φιλοσοφία τῆς πράξης.

Ἡ πρόοδος ποῦ πραγματοποίησε, σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ὁ Croce, στίς μελέτες γιὰ τὸν Μακιαβέλι καί τήν πολιτικὴ ἐπιστήμη, συνίσταται προπαντὸς (ὅπως καί σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς κριτικῆς ἐργασίας τοῦ Croce) στό ξεκαθάρισμα μιᾶς σειρᾶς ψευδοπροβλημάτων, προβλημάτων ἀνύπαρκτων ἢ στραβὰ τοποθετημένων. Βάση τοῦ Croce ἦταν ἡ διάκριση ποῦ κάνει τῶν στιγμῶν τοῦ πνεύματος καί ἡ βεβαίωση πὼς ὑπάρχει μιᾶ «στιγμὴ» τῆς πράξης, δηλαδή ἕνα πρακτικὸ, αὐτόνομο καί ἀνεξάρτητο πνεῦμα, μολονότι δεμένο κυκλικὰ μέ ὁλόκληρη τὴν πραγματικότητα μέσω τῆς διαλεκτικῆς τῶν «διακριτῶν»<sup>9</sup>. Σὲ μιᾶ φιλοσοφία τῆς πράξης ἡ διάκριση δέν θά εἶναι βέβαια ἀνάμεσα στίς στιγμὲς τοῦ ἀπόλυτου Πνεύματος, ἀλλὰ ἀνάμεσα στοὺς βαθμοὺς τῆς ὑπερδομῆς, καί ἄρα τὸ θέμα θά εἶναι νά ἐδραιώσουμε τὴ διαλεκτι-

κή θέση της πολιτικής δράσης (και της αντίστοιχης έπιστήμης) ως καθορισμένο βαθμό της ύπερδομής: θα μπορούσε κανείς να πεί, σαν πρώτη νύξη και προσέγγιση, πώς ή πολιτική δραστηριότητα είναι ακριβώς ή πρώτη στιγμή ή ο πρώτος βαθμός, ή στιγμή όπου ή ύπερδομή είναι ακόμα στην άμεση φάση της άπλης έκούσιας, μη-διακριτής, στοιχειώδους βεβαίωσης.

Με ποιάν έννοια μπορούμε να άποκαταστήσουμε μιá ταυτότητα ανάμεσα στην πολιτική και την ιστορία, και συνεπώς ανάμεσα στη ζωή, στο σύνολό της, και την πολιτική; Πώς σ' αυτή την περίπτωση όλο το σύστημα των ύπερδομών μπορεί να συλληφθεί ως διακρίσεις της πολιτικής, και πώς τότε δικαιολογείται ή είσαγωγή της έννοιας της διάκρισης σε μιá φιλοσοφία της πράξης; Άλλά μπορούμε να μιλάμε για διαλεκτική των διακριτών και πώς μπορούμε να νοήσουμε την έννοια του κύκλου μεταξύ των βαθμών της ύπερδομής; Έννοια του «ίστορικού μπλόκ», δηλαδή ένότητα ανάμεσα στη φύση και το πνεύμα (δομή και ύπερδομή), ένότητα των αντιθέτων και των διακριτών.

Μπορεί το κριτήριο των διακρίσεων να είσαχθεί ακόμα και στη δομή; Και πώς θα πρέπει να νοήσουμε τη δομή, πώς μέσα στο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων θα μπορέσουμε να διακρίνουμε τά στοιχεία «τεχνική», «εργασία», «τάξη», κτλ., ιδωμένα ιστορικά και όχι «μεταφυσικά»; Κριτική της θέσης του Croce ό οποίος, για λόγους πολεμικής, κάνει τη δομή έναν «κρυμμένο θεό», ένα «νοούμενο» σε αντιπαράθεση στα «φαινόμενα» της ύπερδομής. «Φαινόμενα» με τη μεταφορική και με τη θετική σημασία. Γιατί ιστορικά, και όρολογικά, χρησιμοποιήθηκε ή έκφραση «φαινόμενο»;

Είναι ένδιαφέρον να καθορίσουμε πώς ό Croce, άπ' αυτή τη γενική αντίληψη, διαμόρφωσε την ειδικότερη θεωρία του για το λάθος, την πλάνη, και την πρακτική καταγωγή της πλάνης. Για τον Croce ή πλάνη έχει την καταγωγή της σε ένα «πάθος» άμεσο, δηλαδή άτομικού ή όμαδικού χαρακτήρα. Άλλά τί πράγμα θα γεννήσει ή πλάνη που έχει μεγαλύτερη ιστορική έμβέλεια, ή πλάνη ως «κατηγορία»; Το άμεσο πάθος - συμφέρον που είναι ή καταβολή της «πλάνης» είναι ή στιγμή εκείνη που στις *Glosse al Feuerbach* [*Σχόλια στον Φόινερπαχ*] όνομάζεται «schmützig-jüdisch» [βρωμοεβραϊκή]: αλλά όπως το schmützig-jüdisch πάθος-συμφέρον καθορίζει την άμεση πλάνη, έτσι και το πάθος της ευρύτερης κοινωνικής όμάδας καθορίζει τη φιλοσοφική «πλάνη» (με ένα ένδιάμεσο, την πλάνη-ίδεολογία, που ό Croce πραγματεύεται χωριστά). Το σπουδαίο σ' αυτή τη σειρά: «έγωισμός (άμεση πλάνη) — ίδεολογία — φιλοσοφία», είναι ό κοινός όρος «πλάνη» που συνδέεται με τους διάφορους βαθμούς του πάθους, και τον όποιο πρέπει να αντιλαμβανόμαστε όχι με την ήθικο-λογική ή τη δασκαλίστικη σημασία, αλλά με το καθαρό «ίστορικό» και διαλλακτικό νόημα «εκείνου που ιστορικά έχει μαραθεί και άξίζει να πέσει», με το νόημα της «μη όριστικότητας κάθε φιλοσοφίας», του «θάνατος-ζωή», «είναι-μη είναι», δηλαδή του διαλεκτικού όρου που πρέπει να ξεπεραστεί μέσα στην ανέλιξη.

Ὁ ὄρος «φαινομενικός», «φαινόμενο», σημαίνει ἀκριβῶς αὐτὸ καὶ τίποτε ἄλλο ἔξω ἀπ' αὐτό, καὶ χρειάζεται νὰ τὸν αἰτιολογήσουμε ἀπέναντι στὸ δογματισμό: εἶναι ἡ βεβαίωση τοῦ μαρασμοῦ κάθε ιδεολογικοῦ συστήματος ποὺ πάει μαζί μὲ τὴ βεβαίωση μιᾶς ἱστορικῆς ἐγκυρότητας καὶ μιᾶς ἀναγκαιότητας κάθε συστήματος («Στὸ ιδεολογικὸ πεδίο ἀποκτᾶ ὁ ἄνθρωπος συνείδηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων»:<sup>10</sup> ὅταν λέει κανεὶς αὐτό, δὲν βεβαιώνει τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν «φαινομένων»);).

[1932-33]

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Croce γιὰ τὴν πολιτικὴ-πάθος ἐξοβελίζει τὰ κόμματα, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ διανοηθεῖ κανεὶς ἓνα «πάθος» ὀργανωμένο καὶ μόνιμο: τὸ μόνιμο πάθος εἶναι μιὰ κατάσταση ὀργασμοῦ καὶ σπασμοῦ, ποὺ συνεπάγεται ἀνικανότητα δράσης. Τὰ κόμματα ἐξοβελίζονται, ἐξοβελίζεται κάθε ἀπὸ τὰ πρὶν ἐναρμονισμένο «σχέδιο» δράσης. Καὶ ὅμως τὰ κόμματα ὑπάρχουν καὶ τὰ σχέδια δράσης ἐκπονοῦνται, ἐφαρμόζονται καὶ συχνὰ πραγματώνονται σὲ ἀξιολογώτατο βαθμό: ὑπάρχει λοιπὸν στὴν ἀντίληψη τοῦ Croce ἓνα «ἐλάττωμα». Καὶ σὲ τίποτα δὲν χρησιμεύει νὰ ποῦμε πῶς, ἂν τὰ κόμματα ὑπάρχουν, αὐτὸ δὲν ἔχει μεγάλη «θεωρητικὴ» σπουδαιότητα, γιατί τὴ στιγμὴ τῆς δράσης τὸ «κόμμα» ποὺ ἐνεργεῖ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὸ «κόμμα» ποὺ ὑπῆρχε πρὶν· αὐτὸ μπορεῖ ἐν μέρει νὰ εἶναι σωστό, ὥστόσο οἱ συμπτώσεις ἀνάμεσα στὰ δύο κόμματα εἶναι τόσες ποὺ στὴν πραγματικότητα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο ὀργανισμό.

Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ ἀντίληψη, γιὰ νὰ εἶναι ἐγκυρη, θὰ ἔπρεπε νὰ μπορεῖ νὰ ἐφαρμόζεται καὶ στὸν «πόλεμο» καὶ συνεπῶς νὰ ἐξηγεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν μόνιμοι στρατοὶ, στρατιωτικὲς ἀκαδημίαι, σώματα ἀξιωματικῶν. Ὁ ἐν ἐνεργείᾳ πόλεμος εἶναι κι αὐτὸς «πάθος», μάλιστα τὸ πιὸ ἐντονο, τὸ πιὸ πυρετῶδες, εἶναι μιὰ στιγμὴ τῆς πολιτικῆς ζωῆς, εἶναι ἡ συνέχεια, μὲ ἄλλες μορφές, μιᾶς καθορισμένης πολιτικῆς: πρέπει λοιπὸν νὰ ἐξηγηθεῖ πῶς τὸ «πάθος» μπορεῖ νὰ γίνῃ ἠθικὸ «καθῆκον», ὄχι καθῆκον πολιτικῆς δεοντολογίας (morale) ἀλλὰ ἠθικῆς (etica).

Σχετικὰ μὲ τὰ «πολιτικὰ σχέδια» ποὺ συνδέονται μὲ τὰ κόμματα, σὰν μόνιμους σχηματισμούς, ἄς θυμηθοῦμε αὐτὸ ποὺ ἔλεγε ὁ Μόλτκε γιὰ τὰ στρατιωτικὰ σχέδια· δηλαδὴ πῶς αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ ἐκπονηθοῦν καὶ νὰ καθοριστοῦν ἀπὸ τὰ πρὶν σὲ ὅλες τους τίς λεπτομέρειες, ἀλλὰ μόνο στὸν κεντρικὸ τους πυρήνα, στὶς βασικὲς τους γραμμές, γιατί οἱ ἰδιαίτερες πλευρὲς τῆς δράσης ἐξαρτῶνται ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τίς κινήσεις τοῦ ἀντιπάλου. Τὸ πάθος ἐκδηλώνεται ἀκριβῶς στὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα, ἀλλὰ δὲν φαίνεται ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ Μόλτκε εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀντίληψη τοῦ Croce: ὅπωςδήποτε θὰ ἔμενε νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ εἶδος τοῦ «πάθους» τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου ποὺ ἐκπόνησε τὸ σχέδιο μὲ ψυχραιμία καὶ «ἀπάθεια».

[1932 - 33]



“Αν ή κροτσιανή αντίληψη του πάθους ως στιγμής τής πολιτικής προσκρούει στη δυσκολία να εξηγηθούν και να δικαιολογηθούν οί μόνιμοι πολιτικοί σχηματισμοί, όπως είναι τὰ κόμματα και άκόμα περισσότερο οί έθνικοί στρατοί και τὰ Γενικά Έπιτελεία, μιὰ και δέν μπορούμε να αντιληφθούμε ένα πάθος που είναι μόνιμα οργανωμένο χωρίς να γίνεται λογικότητα και νηφάλιος στοχασμός, δηλαδή να παύει να είναι πάθος, τότε ή λύση δέν μπορεί να βρεθεί παρά μόνο στην ταύτιση πολιτικής και οίκονομίας. Η πολιτική είναι μόνιμη δράση και γεννά μόνιμους οργανισμούς στο βαθμό ακριβώς που ταυτίζεται με την οίκονομία. Άλλά και ή οίκονομία επίσης διακρίνεται από την πολιτική, και γι’ αυτό μπορούμε να μιλάμε χωριστά για οίκονομία και για πολιτική και μπορούμε να μιλάμε για «πολιτικό πάθος» έννοώντας την άμεση παρόρμηση για δράση που γεννιέται στο «μόνιμο και οργανικό» πεδίο τής οίκονομικής ζωής, αλλά τὸ ξεπερνάει, κινητοποιώντας συναισθήματα και προσδοκίες, που μέσα στην πυρακτωμένη τους ατμόσφαιρα τὸ ίδιο τὸ λογάρισμα τής ατομικής ανθρώπινης ζωής υπακούει σὲ διαφορετικούς νόμους από εκείνους του ατομικού μικρολογαριασμοῦ, κτλ.

[1931 - 32]

## Σημειώσεις

1. Θα πρέπει να ψάξουμε στους προγενέστερους από τὸν Μακιαβέλι συγγραφείς, για να δοῦμε αν υπάρχουν έργα που ή μορφή τους να είναι παρόμοια με τοῦ *Ηγεμόνα*. Άκόμα και τὸ κλείσιμο τοῦ *Ηγεμόνα* είναι δεμένο μ’ αὐτὸν τὸ «μυθικό» χαρακτήρα τοῦ βιβλίου: ἀφοῦ παρουσιάσει τὸν ἰδανικό κοντοτιέρο, ὁ Μακιαβέλι, σὲ ένα κομμάτι μεγάλης καλλιτεχνικής έντασης, επικαλεῖται τὸν πραγματικό κοντοτιέρο που προσωποποιεῖ ἱστορικά τὸν προηγούμενο: αὐτὴ ή γεμάτη πάθος ἐκκλήση καθρεφτίζεται σ’ ὀλόκληρο τὸ βιβλίο, δίνοντάς του ακριβώς τὸ δραματικό του χαρακτήρα. Στὰ *Prolegomeni [a Machiavelli]* τοῦ L[uiigi] Russo, ὁ Μακιαβέλι ὀνομάζεται καλλιτέχνης τής πολιτικής, και μιὰ φορά ὑπάρχει μάλιστα ή ἐκφραση «μύθος», ὄχι ὅμως ακριβώς με τὴ σημασία που ὑποδείχτηκε πιὸ πάνω (Σημείωση τοῦ Γκράμσι).

2. Ὁ *Ηγεμόνας* (1513) είναι ἀφιερωμένος στὸν Λαυρέντιο Β’ τῶν Μεδίκων, στὸν ὁποῖο και ἀπευθύνεται με πάθος ὁ Μακιαβέλι, στὸ τέλος τοῦ ἔργου, ζητώντας του να λυτρώσει τὴν Ἰταλία ἀπὸ τοὺς ξένους (ΣτΜ).

3. Ὁ «μύθος» είναι μιὰ βασική ὄψη τής σκέψης τοῦ Sorel, που προβάλλει, κάποτε μάλιστα κατὰ σχολικό τρόπο, ἐκεῖνα που ὁ Sorel χρωστάει στὸν Bergson. . . Ὁ μύθος τοῦ σοσιαλισμοῦ είναι ή «γενική ἀπεργία», και καθὼς «γνωρίζουμε — γράφει ὁ Sorel — ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Bergson, ὅτι ή κίνηση ἐκφράζεται μέσω τῶν εἰκόνων», ή γενική ἀπεργία, που είναι «ὁ

μύθος μέσα στον οποίο κλείνεται ολόκληρος ο σοσιαλισμός», είναι έπομένως «μια όργάνωση εικόνων ίκανή να έκκαλέσει ένστικτωδώς όλα τα συναισθήματα που αντιστοιχούν στις διάφορες έκδηλώσεις του πολέμου που ο σοσιαλισμός έχει ξεκινήσει έναντίον της νεώτερης κοινωνίας». . . «Άποκτοΰμε έτσι αυτή την ένόραση για το σοσιαλισμό που ή γλώσσα δέν μπορούσε να δώσει με τελείως καθαρό τρόπο — και την άποκτοΰμε μέσα σε ένα σύνολο που γίνεται αντίληπτο στιγμαΐα. . .» *Réflexions sur la violence*, 1908 [*Σκέψεις πάνω στη βία*]. . . (Σημείωση των επιμελητών της γαλλικής έκδοσης).

4. Έδω θα έπρεπε να επισημάνουμε μιάν ένδιάθετη αντίφαση που ύπάρχει ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο ο Croce θέτει το πρόβλημα που τον άπασχολεί σχετικά με την Ιστορία και την άντι-Ιστορία, και σε άλλους τρόπους σκέψης του Croce: την άποστροφή του για τα «πολιτικά κόμματα» και τον τρόπο που θέτει το ζήτημα της «προβλεψιμότητας» των κοινωνικών γεγονότων (βλ. *Conversazioni critiche* [*Κριτικές συνομιλίες*], πρώτη σειρά, σ. 150 - 52, κριτικό σημείωμα για το βιβλίο του Ludovico Limentani, *La previsione dei fatti sociali* [*Η πρόβλεψη των κοινωνικών γεγονότων*], Torino, Bocca, 1907)· αν τα κοινωνικά γεγονότα είναι άπρόβλεπτα και ή ίδια ή έννοια της πρόβλεψης κάτι το έντελως μάταιο, τότε δέν μπορεί να μίν κυριαρχεί το άλογο στοιχείο και κάθε όργάνωση των ανθρώπων είναι άντιστορική, είναι «ζημία» (βλ. το άρθρο του Croce, *Il partito come giudizio e come pregiudizio* [*Το κόμμα ως κρίση και ως προκατάληψη*] στην *Cultura e vita morale* [*Παιδεία και ήθικη ζωή*]) και ο άπορτοΰνισμός είναι ή μόνη δυνατή πολιτική γραμμή (Σημείωση του Γκράμισι).

5. Έκτός άπό το παρωθητικό υπόδειγμα των μεγάλων άπόλυτων μοναρχιών της Γαλλίας και της Ίσπανίας, ο Μακιαβέλι όδηγήθηκε στην πολιτική του αντίληψη για την *άναγκαιότητα* ενός ένιαίου Ιταλικού κράτους και άπό την άνάμνηση του παρελθόντος της Ρώμης. Χρειάζεται όμως να τονίσουμε ότι ο Μακιαβέλι δέν πρέπει γι' αυτό να ταυτίζεται με τη φιλολογικο-ρητορική παράδοση. Τόσο γιατί αυτό το στοιχείο δέν είναι άποκλειστικό, ούτε καν δεσπόζει, και ή άναγκαιότητα ενός μεγάλου έθνικού κράτους δέν συνάγεται άπ' αυτό· όσο ακόμα γιατί ή ίδια ή άναφορά στη Ρώμη είναι λιγότερο άφηρημένη άπ' ό,τι φαίνεται, αν ένταχθει άκριβώς μέσα στο κλίμα του Ούμανισμού και της Άναγέννησης. Στο βιβλίο VII του έργου του *L'arte della guerra* [*Η τέχνη του πολέμου*] διαβάζουμε: «Αυτή ή έπαρχία [ή Ίταλία] φαίνεται πως γεννήθηκε για να αναστήσει τα πεθαμένα πράγματα, όπως το είδαμε με την ποίηση, τη ζωγραφική και τη γλυπτική», γιατί λοιπόν να μίν ξαναβρεΐ και την πολεμική άρετή; κτλ. Χρειάζεται να συγκεντρωθούν και οι άλλες ένδείξεις αυτού του είδους για να άποσαφηνιστεί ο άκριβής τους χαρακτήρας (Σημείωση του Γκράμισι).

6. Κάτω άπό την επίδραση συγκεκριμένων συνθηκών, δημιουργείται το Μεσαίωνα, και σε εύρωπαϊκή κλίμακα, ένα μεγάλο κίνημα που κάνει την

πόλη έναν αυτόνομο νομικό και πολιτικό οργανισμό, ο οποίος στην Ίταλία επεκτείνει την εξουσία του στη γύρω ύπαιθρο, το contado. . . Μνημονεύοντας το πρόβλημα της γλώσσας, ο Γκράτσι θίγει ένα σοβαρό πρόβλημα που συνδέεται με το έθνικό πρόβλημα. Η εκκλησία της Ρώμης, που μονοπωλεί όλη την κουλτούρα στο Μεσαίωνα, επιβάλλει τα λατινικά και ενισχύει την άρνηση της λογοτεχνικής αξίας σε κάθε «lingua volgare». Ο Δάντης (1265 - 1321) υπερασπίζεται την ευγένεια της «χυδαίας γλώσσας» (στη συγκεκριμένη περίπτωση τα φλορεντίνικα) και σ' αυτή γράφει τη *Θεία Κωμωδία*. Έξαιτίας του κοσμοπολιτικού χαρακτήρα των Ίταλών διανοουμένων ή ιταλική γλώσσα των λογοτεχνικών έργων, ή των ιταλικών ή ξένων αυτών, θα μείνει μια γλώσσα λόγια, πιστή στα πρότυπά της (Δάντη, Πετράρχη, Βοκάκιο), πολύ συχνά πομπώδης, αποκομμένη από τις πολυάριθμες διαλέκτους των περιοχών της Ίταλίας. Τον 19ο αιώνα το πρόβλημα παραμένει επιτακτικό, και καταπιάνεται μ' αυτό ο Manzoni, όχι με κάποια πραγματεία για τη γλώσσα, αλλά δίνοντας το παράδειγμα μιας ιταλικής γλώσσας προσιτής σε όλους, στο μυθιστόρημά του *I promessi sposi* [*Οι άρραβωνιασμένοι*] (Σημείωση των επιμελητών της γαλλικής έκδοσης).

7. Παλιές ιταλικές πόλεις, σήμερα χωρίς ζωή, τις οποίες επικαλείται ο Ντ' Ανούντσιο στα *Laudi* [*Εγκώμια*] (Σημείωση των επιμελητών της γαλλικής έκδοσης).

8. Ο μαλθουσιανισμός εκφράζει το φόβο του καταποντισμού από ένα διογκούμενο φαινόμενο (στην περίπτωση του Malthus την αύξηση του πληθυσμού), και την προσπάθεια αναχαιτισμού του (περιορισμός των γεννήσεων, γιατί διαφορετικά πείνα, κτλ.). Έτσι ο Croce, άθεος ο ίδιος, συνεχίζοντας την παράδοση της άθειας αστικής τάξης του 18ου αιώνα, που ήδη υποστήριζε πως «η ιδέα του Θεού έχει γίνει πιο αναγκαία από ποτέ». . . γίνεται ο πρωτεργάτης της ανανέωσης της θρησκευτικής εκπαίδευσης. . . Δηλαδή, είναι σαν να θέλει την ελεύθερη συζήτηση για μια περιορισμένη ομάδα και τη θρησκευτική τροχοπέδη για το λαό, την κουλτούρα για έναν κύκλο επιλέκτων (elite), και το σκοταδισμό για τη μάζα που βασικά προκαλεί φόβο και που το καλύτερο γι' αυτήν είναι να την αφήσει κανείς «στη νηπιότητα», ή «να την κρατήσει στο λίκνο». . . (Σημείωση των επιμελητών της γαλλικής έκδοσης).

9. Ο Croce διατυπώνει ως εξής το νόμο της σκέψης: είναι ένότητα και διάκριση, κι έτσι εκφράζεται στο διπλό τύπο: A είναι A (ένότητα) και A δεν είναι B (διάκριση), τύπο που είναι αυτό ακριβώς που ονομάζουμε «νόμο ή αρχή της ταυτότητας και της αντίφασης» (B. Croce, *Logica come scienza del concetto puro* [*Η Λογική ως επιστήμη της καθαρής έννοιας*]): υπό τον όρο όμως, διευκρινίζει ο Croce, ότι στην κατάφαση A είναι A θα συμπεριληφθεί ή αντίθετη έννοια A είναι μη — A (τα *concetti opposti* [άντιτιθέμενες, αντίθετες έννοιες] ή απλώς *opposti* [άντιτιθέμενα, αντίθετα] ανάγονται στην ίδια την έννοια). Η διαλεκτική των «διακριτών» (*concetti*

*distinti* [διακριτές έννοιες] ή απλώς *distinti* [διακριτά] είναι ή συγκεκριμένη δραστηριότητα του πνεύματος, του οποίου οι «διακριτές» αλλά όχι χωρισμένες μορφές δεν βάζουν καθόλου υπό αμφισβήτηση την «ένότητα του Πνεύματος». . . Ο Γκράμισι βλέπει στη διαλεκτική των «διακριτών» ένα μεθοδολογικό μέσο για την αποσαφήνιση της ανάλυσης αυτού του «ιστορικού μπλόκ» το οποίο αποτελεί ή ένότητα δομής-υπερδομής, υπό τον όρο ότι δεν θα σταματήσει κανείς στην ανάλυση των «διακριτών», αλλά θα δει ότι το δέσιμό τους εξασφαλίζεται από την ένότητα των αντιθέτων, και ότι ή ένότητα αυτή δεν είναι ένότητα του «Πνεύματος», αλλά της ιστορίας μέσα στην πράξη (βλ. *Δομή και υπερδομή και Η έννοια της ιδεολογίας*, σ. 193 και 208 της γαλλ. έκδοσης) (Σημείωση των επιμελητών της γαλλικής έκδοσης).

10. Η ακριβής διατύπωση του Μάρξ, στον Πρόλογο της *Κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, είναι: «Όταν εξετάζουμε αυτές τις αναστατώσεις (αναστατώσεις της οικονομικής βάσης στην εποχή των κοινωνικών επαναστάσεων), πρέπει πάντα να διακρίνουμε την υλική αναστάτωση — την οποία μπορούμε να διαπιστώσουμε με έναν αυστηρά επιστημονικό τρόπο — των οικονομικών όρων παραγωγής από τις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές μορφές, κοντολογίς από τις ιδεολογικές μορφές με τις οποίες οι άνθρωποι συνειδητοποιούν αυτή τη σύγκρουση και την πηγαίνουν ως το τέρμα.» (Σημείωση των επιμελητών της γαλλικής έκδοσης).